

ROMAN HYTYCH

Smrt

a nesmrtelnost

Sociální reprezentace smrti

TRITON
Praha / Kroměříž

Roman Hytych
SMRT A NESMRTELNOST:
Sociální reprezentace smrti

Poděkování

Není zde příliš místa, abych mohl vyjádřit poděkování všem, kteří mě podporovali při vypracování této práce. Na prvním místě chci poděkovat profesoru PhDr. Ivu Čermákovi, CSc., za opakovanou podporu, která mi byla dostupná po několik let systematické práce na tomto pojednání. Předkládaný výzkum by nebylo možné provést bez již po více než 23 století trvajících vztahu vzájemné podpory buddhistických mnichů a jejich podpůrců na Srí Lance, kterým zde chci vzdát díky za možnost žít životem buddhistického mnicha a za vlídné přijetí. Svým rodičům děkuji za dar života a mnohaletou podporu při nelehkém projektu stávání se člověkem, Aleně za toleranci, podporu a inspirativní návrhy vedoucí ke zkvalitnění textu. Zcela mimo slova je vděčnost za dar Dhammy, metody dovedného zvládnání života, kterou mě s laskavostí obdarovával můj učitel Dhammy a mnišského života, ctihodný Kusalānanda Thera (Dr. Mirko Frýba).

ROMAN HYTYCH

Smrt

a nesmrteľnosť

TRITON

PhDr. Roman Hytych

SMRT A NESMRTELNOST: Sociální reprezentace smrti

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Recenzovali:

Prof. PhDr. Ivo Čermák CSc.,
ředitel Psychologického ústavu Akademie věd ČR,
katedra psychologie Fakulta sociálních studií MU

Doc. PhDr. Michal Miovský, PhD.,
Centrum adiktologie Psychiatrické kliniky 1. LF a VFN UK

© Roman Hytych, 2008

© TRITON, 2008

Cover © Renata Brtnická, 2008

Cover photo © Mgr. Alena Rejdáková, 2008

Vydalo Nakladatelství TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-092-8

Obsah

Poděkování	4
Úvod	13
1. Mohou sociální vědy zkoumat smrt?	18
1.1 Smrt jako předmět výzkumu	20
1.2 Kultura, sociální skupina a osoba	23
1.3 Nástin teorie sociálních reprezentací	25
2. Teorie sociálních reprezentací	28
2.1 Sociální reprezentace jevu „sociální reprezentace“	30
2.2 Definice pojmu sociální reprezentace	34
2.3 Klíčové pojmy teorie sociálních reprezentací	37
2.3.1 <i>Geneze sociálních reprezentací</i>	<i>37</i>
2.3.2 <i>Struktura sociálních reprezentací</i>	<i>40</i>
2.3.3 <i>Ego-Alter-Objekt (Reprezentace) – genetický model sociální změny</i>	<i>42</i>
2.3.4 <i>Témata</i>	<i>44</i>
2.4 Sociální reprezentace v kontextu pojmosloví sociální psychologie	47
2.5 Kulturní reprezentace a kulturní psychologie	53
3. Teoreticko-metodologický rámec výzkumu sociálních reprezentací smrti	56
3.1 Předmět výzkumu	56
3.1.1 <i>Použité aspekty teorie sociálních reprezentací</i>	<i>57</i>
3.1.2 <i>Volba výzkumné populace</i>	<i>60</i>
3.2 Očekávaný přínos výzkumu	66
3.3 Užitá metodologie	67
3.3.1 <i>Zdůvodnění metodologie</i>	<i>68</i>
3.3.2 <i>Uplatněné metodologické principy</i>	<i>70</i>

4. Design výzkumného projektu	75
4.1 Terénní výzkum konfrontovaný analýzou textů	75
4.2 Typy zdrojů dat	78
5. Postup výzkumu sociálních reprezentací smrti	80
5.1 Fáze a strategie výzkumu – aplikace metodologických principů	83
5.2 Stadia výzkumného projektu na Srí Lance	86
6. Stadium integrace – žití ve výzkumu	89
6.1 Účel mnišského života	90
6.2 Rámec mnišského života	93
6.3 Vztah učitele a žáka	96
6.4 Komplementarita mnicha a laika	98
7. Stadium prvotní realizace výzkumného plánu	101
7.1 Krystalizace výzkumných metod	102
7.2 Specifikace výzkumné populace	105
7.3 Vyhodnocení stadia prvotní realizace výzkumného plánu	107
8. Stadium plné realizace výzkumného plánu	110
8.1 Konečná podoba zkoumané populace	110
8.2 Hlavní kategorie výzkumu	114
9. Sociální reprezentace smrti na Srí Lance	119
9.1 Obdarování mnichů (<i>dāna</i>) a ochranný rituál (<i>paritta</i>) – příklad interakce mnichů a laiků	119
9.2 Osy axiálního kódování	127
9.2.1 Individuální formulování tematiky versus interpersonální sdílení	127
9.2.2 Osobně ohrožující aspekt smrti versus význam smrti v kontextu náboženské víry	129
9.2.3 Pasivní přijetí smrti versus aktivní vypořádání se s hrozbou smrti	135

9.3 Jednotlivé typy sociálních reprezentací smrti u zkoumané populace	138
9.3.1 <i>Konzument</i>	143
9.3.2 <i>Na miskách vah</i>	144
9.3.3 <i>Ověřovatel</i>	145
9.4 Vybraný příklad – výjimečnost <i>Ověřovatele</i>	148
10. Zpráva z procesu výzkumu v České republice	158
11. Diskuse a důsledky – dynamika procesu vztahu mysl – tělo versus stabilita kategorií duše a těla	160
11.1 Kulturní reprezentace smrti	162
11.2 Smrt a nesmrtelnost	170
11.3 Důsledky sdílených představ a používaných praktik	176
12. Závěr	182
Summary	185
Jmenný rejstřík	187
Seznam použité literatury	191

Seznam příloh

<i>Příloha 1 Mahā satipaṭṭhāna sutta (Rozprava o podkladech všímavosti) – úryvek</i>	201
<i>Příloha 2 Pabbajjā (vysvěcení mnicha, odchod do bezdomoví)</i> ...	208
<i>Příloha 3 Dasasīla (deset etických rozhodnutí)</i>	210
<i>Příloha 4 Vandanā (pozdrav)</i>	211
<i>Příloha 5 Dasadhamma sutta (AN X, 48)</i>	212
<i>Příloha 6 Gāthā (verše)</i>	214
<i>Příloha 7 Prvotní podoba otázek strukturujících rozhovor</i>	215
<i>Příloha 8 Tabulka základních kategorií</i>	217
<i>Příloha 9 Kvality Nibbāny</i>	225

Příloha 10 Prozkoumané mnišské instituce na Srí Lance 226

Seznam použitých zkratk 227

Seznam tabulek a obrázků

Obrázek 1 Genetický model sociální změny Moscoviciho 43

*Tabulka 1 Dimenze lidského života
a operativní sféra léčebných systémů* 62

Tabulka 2 Kategorie léčebných systémů 65

*Obrázek 2 Postuláty metodiky výzkumu –
13 pilířů (Mayring 1990)* 72

Obrázek 3 Pohled z druhé strany 79

Obrázek 4 Mnich na pochůzce za almužnou (piṇḍapāta) 109

Tabulka 3 Provedené rozhovory 112

Tabulka 4 Zjištěná demografická data respondentů výzkumu 113

Tabulka 5 Hlavní kategorie výzkumu a jejich podkategorie 115

*Tabulka 6 Ústřední kategorie
„Sdílené představy a užívané praktiky“* 117

Obrázek 5 Paritta rituál 125

Tabulka 7 Jazykem nesené významy spojené se smrtí 133

Obrázek 6 Cesta k domu zemřelého 138

*Tabulka 8 Synopse zjištění výzkumu dle tří zdrojů
vytvářených dat* 162

Tabulka 9 Významy a jevy na osách axiálního kódování 165

Obrázek 7 Kulturní reprezentace smrti na Srí Lance 168

Obrázek 8 Kulturní reprezentace smrti v České republice 169

Obrázek 9 Memento mori, „Pamatuj na smrt“ 184

Předmluva

Knih, jako je tato, není na českém trhu mnoho. A ani jedna napsaná českým psychologem. V čem tkví její jedinečnost? Především v etnopsychologickém rozměru terénního výzkumu, který v české odborné produkci nemá obdoby.

Autor srovnává sociální reprezentace zacházení s konceptem smrti v nábožensky zcela odlišných kulturách – na Srí Lance u mnichů školy theraváda a jejich laických stoupců a v České republice pak u zdravotníků a jejich pacientů na onkologickém oddělení. Buddhistická kultura by se mu neotevřela, pokud by zůstal pouze vnějším pozorovatelem. Výjimečnost jeho přístupu lze tak spatřovat také v tom, že přijal roli badatele žijícího ve výzkumu, tj. stal se na čas mnichem, žil a přemýšlel stejným způsobem jako jeho respondenti. Neustále svoji vnímavost vůči kultuře kultivoval meditací všímavosti a vhledu. Autor knihy přijal mnišskou identitu a tak jako příslušník západní kultury integroval a životem v dané komunitě a též vlastním výzkumem rozvíjel buddhistickou zkušenost. Ta by neměla být opomíjena, a to ani ve výzkumu, neboť do zásobárny vědění lidstva patří. Valerie Bentzová a Jeremy Shapiro (1998)* ji dokonce označují za buddhistický obrat v poznávání. Patří k jedné ze čtyř tradic lidského vědění a mohli bychom dokonce tvrdit, že spolu s fenomenologickou, hermeneutickou a kritickou sociální tradicí ve vědě spoluutváří vědění o člověku.

Buddhistická verze vědění akcentuje etické souvislosti výzkumu v míře, která se dosud v západní kultuře objevovala jen sporadicky. Knihou Romana Hytycha tyto principy buddhistického obratu prostupují. Jedním z nich je i uvědomění si vlastních potřeb a motivací s ohledem na výzkum. V praxi to znamená připustit, že touhy, s nimiž vstupujeme na výzkumné pole, jsou zdrojem našich iluzí a utrpení a že se nečekaně vynoří v okamžiku, kdy výzkum zahájíme. Meditace, o nichž se autor zmiňuje, mu zřejmě pomohly zvládnout tuto potíž. Zároveň se neubráníme pocitu, že se tato praxe podobá fenomenologickému „uzávorkování“ empirického já, aby kontury zkoumaného jevu byly zřetelnější. S tím souvisí další problém, s nímž se musí výzkumník buddhistické tradice vyrovnávat, totiž definice „druhého“ ve výzkumu.

^{*)} Bentz, M.V., Shapiro, J.J. (1998). *Mindful inquiry in social research*. Thousand Oaks: Sage Publications

Buddhismus učí, že naše každodenní zkušenosti oddělenosti od jiných bytostí je iluzorní a pochází ze lpění na iluzi existence ega. Nemusíme s tímto předpokladem souhlasit, avšak jsme-li přiměřeně kritičtí k možnostem zkoumání druhých lidí, pak přijmeme konfrontaci s rizikem, že budeme do našich zjištění projíkat vlastní iluze, fantazie, potřeby apod. Zde pomáhala Romanu Hytychovi buddhistická praxe soucitu, kdy v jeho zorném poli byl trpící a pociťující jedinec, nikoli jen zkoumaná osoba či respondent. Ve výzkumu se pak musel nutně ptát sám sebe, jaký druh dotazování a výzkumného jednání zvolí, aby zároveň zmírnil bolest těch, kteří byli ochotni s ním svoji zkušenost se smrtí sdílet. Zde zase můžeme slyšet souznění s emancipačními snahami sociálně kritického pojetí vědy v západní kultuře. Výzkum Romana Hytycha nás také přesvědčí o tom, že s růstem naší všímavosti vůči druhým, naší pozornosti, kterou věnujeme utrpení druhého s cílem jej zmírňovat, přispíváme – řečeno buddhistickým jazykem – k růstu vlastní spirituální dokonalosti a osvětlení, tedy i redukci vlastního utrpení.

Kniha však především představuje mimořádně zdařilý pokus aplikovat teorii sociálních reprezentací na problematiku vnímání smrti. Mezioborový záběr práce je široký – sociologicko-antropologicko-psychologické pole, na němž se autor sebejistě pohybuje. Přitom nejde o arogantní sebedůvěru nadšence, jenž si osobuje právo poučovat o tématu, které je v česko-slovenském odborném kontextu poddimenzováno. Jde o precizní exkurz do oblasti vnímání smrti, opřený o kvalitní zahraniční odborné zdroje. Práce netrpí ani tím, co bychom od mladého, byť nadaného autora očekávali, totiž zaštiťováním se autoritami a obavami z vlastního názoru. Názory jiných slouží Romanu Hytychovi jako fundament, na němž rozvíjí koncizní úvahy vymezené zřetelným úhlem pohledu či interpretační perspektivou – kromě již zmíněného buddhistického respektu k trpícímu člověku a dalších principů, které mají etický přesah, je to teorie sociální reprezentace a metoda „zakotvené teorie“.

Místy se může text jevit jako provokující nezvyklostí předkládané zkušenosti i její následné reflexe. Autor ji ale nevnucuje. Kdo však může říci, že je kompetentnější posoudit, co je to žitá zkušenost buddhistického mnicha a výzkumníka současně? Jeho výzkum je věrohodný, zakotvený v empirických nálezech a pečlivě popsáný a nelze mu upřít badatelskou akribii. Jde o psychologicko-etnologickou studii „par excellence“.

Brno, 10. 3. 2008

Prof. PhDr. Ivo Čermák, CSc.

Úvod

Co je to smrt? Už jste si někdy položili takovou otázku a pokusili se na ni – jenom tak pro sebe sama – odpovědět? Nebo jste ji rychle zaháněli pryč tak, jak se to pokoušíte udělat i s každou jinou myšlenkou či představou, která vám smrt připomene? Smrt, tuto nezvratnou jistotu našich životů. A když už se někdy alespoň na chvíli přestanete chovat, jako kdybyste byli nesmrtelní, připustíte si, že jednou tak jako tak umřete – ovlivní to nějak váš každodenní život? Nebo snad smrt vnímáte jinak? Je pro vás vědomí jisté smrti výzvou žít plným a smyslem naplněným životem?

Co pro vás osobně vlastně smrt znamená?

Co vás napadá, když si právě teď přečtete slovo smrt?

Žijete sami s vědomím vlastní smrtelnosti, anebo existuje ve vašem okolí někdo, s kým tuto skutečnost sdílíte?

Co budete dělat, až budete vy sami umírat?

Nejspíš nepatříte k těm, kdo se urputně snaží zabarikádovat sama sebe před nezvratností skutečně probíhajících procesů, které vznikají a zanikají, když už jste se rozhodli otevřít knihu, z jejíhož nadpisu se na vás dívá smrt. Tato práce, jejíž první řádky právě čtete, je vedena mou osobní snahou vyrovnat se s vědomím vlastní smrtelnosti a touhou dozvědět se, jakým způsobem se s faktem smrti vyrovnávají ostatní lidé. Pokud vás již teď toto téma zaujalo, zkuste si, dříve než budete číst dál, odpovědět sami pro sebe na mnou položené otázky, a také na ty, které vás teď bezprostředně napadají. Uděláte si tak svůj vlastní výzkum, výzkum vámi udržovaných reprezentací smrti. Stačí vám na to tužka, papír a trochu odvahy. Pokud se o výsledky tohoto svého výzkumu se mnou chcete podělit, můžete mi je poslat na moji e-mailovou adresu (romhyt@seznam.cz); rád si je přečtu.

Ano, zvládání vědomí smrtelnosti je mým osobním tématem, a proto jsem se rozhodl provést předkládaný výzkum. Nejenom že smrt je součástí života konkrétního vědce, ale je v konci konců součástí života

každého smrtelníka. I to, o čem se nemluví, může existovat. Téma smrti, způsob, jak se vyrovnat s vědomím toho, že vše co se narodilo, také zemře, mě před mnoha lety přivedlo k Buddhovu učení, a jelikož jsem ryze praktický člověk a zajímají mě spíš procesy „jak na to“ než obsahy vědění „jak to je“, velmi mne oslovil právě na vlastním ozkoušení založený, nebojím se říci empirický způsob poznání par excellence, který Buddha operacionálně definuje například v „Rozpravě o podkladech všímavosti“.¹ Vedle provedení zde popisovaného výzkumu sociálních reprezentací smrti u populace buddhistických mnichů školy theraváda a jejich podpůrců na Srí Lance mě do terénu exotiky „Perly Indického oceánu“ (Pertold 1926–1936), respektive „Ráje bez andělů“ (Zikmund & Hanzelka 1991), vedla osobní touha dále pokračovat v prožitkovém ověřování toho, co učil historický Buddha.

Dlouholetý zájem o epistémé (Foucault 1997; Frýba 2001) dané kultury a osobní sympatie nejsou překážkou, ale naopak nutným předpokladem pro provádění terénního výzkumu (Mayring 1990). Vedle studia textů se hlavním zdrojem poznání stal několikaletý systematický trénink již zmíněné meditace všímavosti a vhledu, způsobu zacházení s myslí, který byl užít pro introspektivní zaznamenávání dat (kapitola 5) a který dostal přednost před metodou fokusing (Gendlin 1978; Hájek 2002), kterou jsem si dobře osvojil při svém čtyřletém psychoterapeutickém výcviku v satiterapii (Frýba 1993; Kratochvíl 1997).

Připravený design výzkumu počítá vedle popsání sociálních reprezentací smrti na Srí Lance, jež jsou nosným tématem tohoto pojednání, také s dalším rozšířením výzkumu v České republice (Hytych 2001, 2002b) ve formě dokončované disertační práce. Součástí metodologického přístupu zakotvené teorie je i způsob vytváření vědecké zprávy. Strauss a Corbinová (1999: 168n.) doporučují vedle intenzivního uvážení výchozích analytických principů (zde kapitoly 3 až 8)

1) Mahāsatipañña sutta (DN 22) operacionálně definuje Buddhovu jedinečnou metodu překonání všeho utrpení a dosažení toho nejjemnějšího štěstí, meditaci všímavosti a vhledu (*satipañña-vipassanā*). Česky je tato rozprava dostupná v překladu Dr. Mirko Frýby (v Mahāsi Sayadō, 1993, viz také *Příloha 1*).

vytvoření příběhu centrální kategorie a střízlivé používání metafor. Těmito principy se řídí i zde předkládaná práce, která je jak „zprávou o výzkumu na cestách“, postupně odkrývající různá zákoutí zkoumané problematiky, tak i rigorózní prací důkladně dodržující zvolený teoreticko-metodologický rámec. Tyto dva prolínající se aspekty formy zpracovaného textu tak důsledně dokumentují výzkumný proces a způsob vytváření dat.

Úvodní kapitola této práce si pokládá za úkol odpovědět na otázku, zda mohou sociální vědy zkoumat smrt. Především, že poté, co na ni kladně odpovím, se podrobně věnuji teorii sociálních reprezentací, z níž vycházím a která určuje systematicky používanou metodu výzkumu, abych v kapitole třetí rozpracoval teoreticko-metodologický rámec výzkumu sociálních reprezentací smrti. Na takových základech lze dokončit přípravu výzkumného projektu specifikací zvoleného výzkumného designu, čemuž se věnuji v kapitole čtvrté. Kapitola pátá je věnována popisu postupu výzkumu, který je tvořen opakujícími se fázemi výzkumu. V jeho průběhu jsem rozlišil tři stadia, která jsou popsána v kapitolách šest až osm. Zatímco kapitola devátá zhodnocuje předchozí vynaložené úsilí a v úplnosti uvádí obsahově-významová zjištění výzkumu sociálních reprezentací smrti na Srí Lance, je v kapitole desáté načrtnuta zpráva z pokračujícího procesu výzkumu sociálních reprezentací smrti v České republice. Na jejich podkladě se v kapitole jedenácté věnuji diskusi a důsledkům zjištěných kulturních reprezentací smrti, sdílených představ a s nimi spjatých praktik nakládání s vědomím smrti. V závěru vytyčuji otázky pro další výzkum a navrhuji možné alternativy změny v zacházení se smrtí vycházejících z výzkumných zjištění.

Jak ukončit úvod? Třeba přepisem rozhovoru², v němž si výzkumník vyměnil roli s jedním z respondentů výzkumu.

2) V tomto přepisu rozhovoru jako i v prepisech následujících používám následující značky: [...]–pomlka ve výpovědi; {kurzíva}–zaznamenaná nálada; [obyčejně]–výzkumník ve výpovědi respondenta či respondent ve výpovědi výzkumníka; (obyčejně)–zaznamenaná činnost; XXX–nesrozumitelné; TUCNE–zkratka základní kategorie (*Příloha 8*).

Výzkumník (V): Tak co tě napadne, když někdo zmíní smrt?^{RS}

Respondent (R): Mhm, co mě napadne, když se řekne smrt?^{WP} [Když se řekne smrt^{Ko}]. [...] hrůza, smutek,^{RS e} je to [...] když [...] odchází nějaká bytost nebo nějak něco příjemného^{LP} [...], ale pak je tam i, teď mi vyskakuje vzpomínka z meditatativního^{Pzap}, že když něco vodchází,Sm takže je to i zdroj radosti, že to je [...] vlastně příjemný^{Ppl}, vlastně že když něco končí^{LP z}, uklidnění^{Mi ch}. Smrt [...] to, že se toho lidi bojí,^{Sm po} že jsem se toho bál^{Sm po} a že to pro mě byla velká výzva něco s tím udělat, s tím vědomím, že umřu^{Sm výz} [...] nějak to zvládnout^{SZ}. Výzva [...] a energieSm výz, kterou mi to dává, to že vím, že [...] je to jistý, že zemřu^{Sm ji}. [...] Že je to jasná věc, že zemřu, že všechno skončí, všechno živého, co vzniklo, že zanikne.^{Sm pl} [...] A že mi to dává sílu se snažit žít smysluplně. Prožít to naplno, to co je možný prožít.^{ZZ sm} [...] Mhm, asi tak.

V: Máš tohle téma s kým sdílet?^{Si}

R: Mhm, je. Mám kolem sebe přátele, s kterými se o tom můžu bavit, s kterými [...] sdílím i velkou část toho mého pojmání, že si rozumím s nima vo tom, že [...], že na to nejsem sám [...] a [...] vím, že to pro mě bylo důležitý téma, že jsem teda, když už jsem se o tom chtěl bavit, že nebylo moc lidí, s kterejma bych se o tom mohl bavit, ale že jsem je vždycky měl [Mhm] z těch přátelskejšech kruhů, přátel.

V: Je tam něco, co oni měli společnýho, proč vlastně to pro tebe bylo možný s těmahle lidma sdílet?

R: Tam, to myslím to společný, to s těma přátelama, právě to, že je to něco jako výzva, jak se s tím vyrovnat [Mhm], že to je [...] jasná věc v tom životě, že to takhle je, že zemřu, že cokoliv se narodilo, že zemře. A co s tím teda! Co s tímhle tím věděním, který [...], který, že jo {*důraz*}, že to vyvolává hrůzu, to je [...]. Přijmout to! Takže tady tohle to.

V: Jak to vlastně zvládat, vůbec strategii, jak zvládnout, až to přijde? Co budeš dělat, až přijde, až budeš umírat?

R: Mhm. Co já budu dělat, až budu umírat? [...] Že jo, vono taky jak budu umírat, může to přijít tak, že to bude nějaký delší proces umírání, může to přijít rychle, nějaká autonehoda třeba, [...] ale když to bude tak, že budu vědět o sobě, že umírám [...], tak odejít [...] a to je s jakoukoliv jinou situací {*důraz*} [...] držet si ten nejlepší postoj myslí ke skutečnosti, který je mi dostupnej, na který mám, jo? V té konkrétní situaci a pro který se vlastně trénuji, že to je pro mě použitelný nejenom pro smrt,

ale pro jakoukoliv situaci, zaujmout k ní ten nevhodnější, nejdovednější postoj tak, aby to šlo hladce a moudře. Takže to nejvyšší, to co je mi někdy dostupný, to nejmenější štěstí. Takže to kdyby mi bylo dostupný v okamžiku smrti, tak to, v okamžiku umírání, a když ne, tak všímavě se stáhnout k nádechu a výdechu a pozorovat, co se děje [Mhm], na ty procesy, jak vznikají a zanikají! {*důraz*} No a když by na to byl samozřejmě větší čas, tak dovedně zavrhnout se vším všudy ten život. Uzavřít mezilidský vztahy, uzavřít rozdělaný věci [Mhm] jo, že to je teda jedna z věcí, co se snažím dělat běžně, mít čistej stůl, co nejčistější stůl [Mhm], věci mít uzavřeny, nenechávat moc věcí v otevřených, nejasnejch [...], no, tohle to.

V: Skvělý, děkuju. Jaký to teď pro tebe bylo, když jsi odpovídal na ty otázky?

R: Bylo to pro mě zajímavý si to takhle v rozhovoru formulovat, protože je to [...], je to jednodušší, než si vo tom sám jako tak přemejšlet a je to jiný {*důraz*} [Mhm] se o tom s někým bavit, formulovat to jasně, vlastně [Mhm]. [...] Odpovědět na ty otázky. Takový jako [...] podívání se na to, jak to mám, a zpřítomnění si toho, vo co mi de v tom životě [Mhm]. Takže to bylo příjemný pro mě.

(zdroj dat: **Aiv 1-5**)

1 /

Mohou sociální vědy zkoumat smrt?

Mohou vůbec sociální vědy zkoumat smrt? Ač tato otázka zní provokativně, je oprávněná. Aby bylo možno v rámci vědy zkoumat určitý jev, musí být splněno mnoho podmínek. Jednak je zapotřebí mít alespoň povrchní pojmové pojetí zkoumaného jevu, abychom jej byli schopni vůbec rozlišit, jednak musíme mít k dispozici vhodné způsoby, principy a postupy zkoumání. Primárním předpokladem však zůstává osoba vědce, kterého daná oblast reality zajímá, který vlastní výzkum zrealizuje. Realizovat zamýšlený výzkum je však možné jenom potud, pokud také současná politika vědy, vědou přiřazované zájmy (vested interests) a určující vědecké paradigma (Kuhn 1997) připouští výzkum či dokonce vůbec samotnou existenci jevu, který vědce zajímá. Není ještě příliš vzdálená doba vědeckého materialismu či striktního behaviorismu, jejichž ideologie nekompromisně diktovaly, co zkoumat možné je a co ne, ať už realitu definovaly pojmem třídního boje nebo rovnici redukcující člověka na souhru stimulů a reakcí.

V současném světě sociálních věd, ve vědci sdílené definici vědy najdeme už také například kulturní psychologii (Stiegler, Shweder & Herdt 1990), teorii sociálních reprezentací (Moscovici 1984, 2000; Plichtová 2002; Wagner 1994a, b, 1995, 2003), humanitní a transpersonální psychologii (Braud & Anderson 1998; Gendlin 1964, 1978; Rogers 1961, 1970, 1998) či kvalitativní způsoby zkoumání reality (Čermák 2000; Čermák & Štěpaníková 1997, 1998; Hájek 2002; Morgan 2001; Strauss & Corbinová 1999). I sociální vědci si začali připouštět, že objektivní výzkum je možný jen tehdy, pokud je do výzkumného postupu a výsledků výzkumu také systematicky zahrnut subjekt vědce jako nedílné součásti interakce, která probíhá mezi ním

a zkoumaným předmětem (Fryba 1996; Hytych 1995; Mayring 1990; Miovský 2006b; Plichtová 2002). Dohnali tak konečně královnu věd fyziku, jejíž součástí je už po mnoho desetiletí Einsteinova teorie relativity či Heisenbergův princip neurčitosti (Bop 2000). Ve světě sociálních věd začalo být možným věnovat se nejen skutečnosti smrti a jevům s ní spojených (Ariés 2000; Glaser & Strauss 1965; Kübler-Rossová 1992), ale i mnohým jiným fenoménům, které dříve nebyly do vědeckého diskurzu připuštěny (například Braud & Anderson 1998; Harner 1980; Moody 1994; Sheldrake 2002).

Tuto práci jsem otevřel otázkou „Co je to smrt?“ s očekáváním, že v závěru shrnu významy, jaké k jevu smrt vztahují respondenti mnou provedeného výzkumu. Očekávám, že budu moci popsat představy, jaké o smrti sdílejí, a praktiky, jež používají ve svých každodenních životech za účelem vyrovnání se se smrtí. Tématem první kapitoly jsou způsoby vědeckého zkoumání smrti. Již provedeným výzkumům, které podstatným způsobem ovlivnily dnešní vědecké porozumění fenoménu smrti, je v krátkosti věnována první podkapitola. V předkládané práci volím jako východisko pro výzkum fenoménu smrti teorii sociálních reprezentací, kterou nyní krátce uvedu (podkapitola 1.3.) a diskusi klíčových pojmů teorie v kontextu terminologie sociální psychologie se budu podrobněji věnovat v kapitole 2. K podstatným aspektům teorie použitým ve výzkumném projektu se ještě jednou vrátím v oddílu 3.1.1. Pokaždé se teorii sociálních reprezentací věnuji poněkud z jiného úhlu – nejprve spíše metaforicky, posléze teoreticky a nakonec metodologicky. Důvodem je dosud vytvářející se sociální reprezentace jevu „sociální reprezentace“ v České republice (viz podkapitola 2.1.). Život a fungování člověka, osoby, která je ústředním předmětem zkoumání psychologie, nelze v žité realitě každodenního dne vypreparovat z kontextu sociální skupiny, do níž sama sebe počítá, a kultury, kterou nasává již od prvních dnů života společně s mateřským mlékem. Proto při zkoumání skutečnosti smrti беру na zřetel jak osobu samotnou, tak kontext sociální skupiny a kultury, do níž náleží (podkapitola 1.2.).

1.1 Smrt jako předmět výzkumu

Většina autorů, kteří se v současné západní kultuře zabývají smrtí, se shoduje na tom, že smrt je vytěšňována z veřejného prostoru společnosti (např. Ariés 2000; Glaser & Strauss 1965; Haškovcová 1998; Hillman 1997; Jung 1994; Kübler-Rossová 1992; Littlewood 1993; Mellor 1993; Přidalová 1998). Přestože v 60. letech převážně ve Spojených státech bylo téma smrti, umírání a zacházení s umírajícími hojně diskutováno a do určité míry právě díky zájmu vědců došlo k určité změně – především ve vztahu lékař-pacient (Ariés 2000) – zůstávají obecné rysy současné institucionalizace smrti stejné: profesionalizace, medikalizace, sekularizace a její vytěsnění. Pozitivní skutečností je samozřejmě rozvoj hospicového hnutí v posledních desetiletích, v České republice pak od roku 1992. I ve výzkumech zabývajících se hospicovým hnutím však stále dominuje medicínský model vnímání smrti a stárnutí, a pouze výjimečně se prosazuje pohled na smrt jako na skutečnost otevírající možnost k psychickému a spirituálnímu růstu (Nakashima & Canda 2005).

Praktiky, s jakými v dnešní době zacházejí moderní západní společnosti se smrtí, jsou v mnohém obdobné těm, jež aplikují na oblast „ne-rozumu“, šílenství, jak uvádí např. Foucault (1997). Na rovině psychiky jedince jsou to mechanismy vytěsnění, bagatelizace, racionalizace apod., kdežto na úrovni společnosti jde o institucionalizované mechanismy sociální kontroly a dohledu, které izolují „ne-rozum“ či smrt v organizacích profesionální péče. Obojí má pro dnešní společnost pachutí nepříjemného a nenormálního, jelikož společensky akceptované a uznávané je mládí, racionalita a výkon. Smrt je mezní situací par excellence (Berger & Luckmann 1999), její vědomí vzbuzuje fundamentální úzkost (Schutz 1962), je událostí, která ničí uspořádanost a jistotu sociálního světa. Smrt je hrozbou samozřejmosti každodenního světa, ohrožuje „ontologické bezpečí“ (Giddens 1998; Mellor 1993), a proto je úkolem symbolických světů ji legitimizovat.

Výzkum, který by se zabýval přímo sociálními reprezentacemi smrti, jsem s výjimkou práce Bradburyové (1993, 2000) a článku kolektivu autorů Oba, Tavares, de Oliveira (2002) neobjevil, přesto se někteří sociální vědci této oblasti z různých úhlů pohledu dotkli. Výzkum Glasera a Strausse (1965), probíhající v 60. letech v nemocnicích Spojených států, se zaměřoval na studium kontextu, jehož součástí jsou pacienti během umírání (awareness context). Hlavním přínosem výzkumu byl popis jednotlivých typů kontextů uvědomění (uzavřené uvědomění, podezřívavé uvědomění, vzájemné předstírání a otevřené uvědomění), strukturálních podmínek zapříčiňujících jeho změnu, spjatých strategií mezilidské interakce a souvislostí se strukturou organizace, ve které se pacient nachází.

Jiný pohled na proces umírání přinesla švýcarská psychiatrička Kübler-Rossová (1992), která při rozhovorech s umírajícími objevila dnes široce známé fáze zvládání nadcházející smrti (šok, popírání a izolace, zloba a hněv, deprese, smlouvání, přijímání pravdy). Zajímavou otázkou je, zda a jak jsou tyto fáze a způsob, kterým jimi jedinci procházejí, ovlivněny sdílenými představami smrti daných osob.

Oproti předchozím terénním výzkumům je práce Ariése (2000) založena na analýze historických materiálů. V rámci křesťanské kultury zachycuje v posledním tisíciletí střídání následujících modelů smrti (ochočená smrt, smrt sebe sama, smrt vzdálená i blízká, smrt blízkého a převrácená smrt) na základě proměn jednotlivých psychologických parametrů (vědomí sebe sama, obrana společnosti před divokostí přírody, víra v posmrtný život a víra v existenci zla). Jednotlivé modely v daném historickém období v určité sociální skupině převažují a determinují jak běžné společenské praktiky nakládání se smrtí, tak sdílené představy o smrti, umírání, existenci/neexistenci posmrtného života aj.

Zajímavou kvalitativní studii nabízí článek (Nakashima & Canada 2005), který se zabývá možnostmi pozitivně prožívaného procesu umírání pacientů několika hospiců ve Spojených státech. Článek podobně jako i tato práce (viz kapitoly 9, 11) poukazuje na transformační dopad integrativně uchopeného prožitku utrpení. Smrt a umí-

rání se mohou stát skutečnostmi, které nabízejí možnosti k rozvoji kvality života (well-being). Podobnému pohledu na smrt se věnuje také nedávno publikovaná kniha prezidenta sdružení amerických hospiců (Boyck 2005), která shrnuje jím osobně zaznamenané příběhy „dobrého umírání“³. Téma, které je v této práci rozpracováno, se však zabývá jiným aspektem problému. Jde mi o prozkoumání sociálních reprezentací smrti, jakož i důsledky, které různé sociální reprezentace skutečnosti smrti nesou pro každodenní život respondentů, i tzv. „zdravé populace“ a nejenom u umírajících.

Práce Herzlichové (1973) přispěla k etablování psycho-sociologických výzkumů vycházejících z analýzy interakce člověk-společnost, které berou společenský a kulturní kontext jako nedílnou součást předmětu výzkumu (Plichtová 2002). Svůj výzkum zakládá Herzlichová na nestrukturovaných intenzivních rozhovorech, jejichž strukturu přizpůsobovala rozvíjení diskutovaného tématu respondentem. Následně je podrobila kvalitativní analýze. Autorka popisuje asymetrie reprezentací zdraví a nemoci a jejich odlišnou strukturu. Sociální reprezentace zdraví byla respondenty zřetelně méně tematizována než sociální reprezentace nemoci, která vytvářela ohnisko rozhovoru. Herzlichová se ve své práci věnované analýze sdílených představ nemoci a zdraví přibližuje k tématu smrti z jiného úhlu – reprezentace nemoci je striktně oddělena od reprezentace smrti, jsou ignorovány souvislosti těchto dvou témat a jako výjimečný případ jsou vymezeny smrtelné nemoci, které jsou však vzácné, vlastně ne-normální.

Nejblíže projektu výzkumu sociálních reprezentací smrti je svým tematickým zaměřením stať Bradburyové (1993), která zkoumá reprezentace „dobré“ a „špatné“ smrti ve Velké Británii. „Dobrá“ a „špatná“ smrt je rozlišována dle míry kontroly nad nastávajícími událostmi, která souvisí s očekáváním smrti (Strauss 1993). Podrobně téma přibližuje v monografii „Reprezentace smrti“ (Bradbury 2000), ve které dále roz-

3) Podobné texty začínají v posledních letech vycházet díky publikační činnosti občanského sdružení Cesta domů, které provozuje jediný domácí hospic v ČR, jakož i velmi přehledné a informativní webové stránky věnující se tématu smrti a umírání (www.umirani.cz).